

Türkiye’de Ekonomik Büyüme, İşçi Dövizleri, Kamu Harcamaları ve Ekonomik Küreselleşme Arasındaki İlişki

Muhammed Şehid Görüş¹

Özet

Bu araştırma, 1974-2021 dönemi için Türkiye’de ekonomik büyüme, işçi dövizleri, kamu harcamaları ve ekonomik küreselleşmenin temel bileşenlerinden ticari küreselleşme ve finansal küreselleşme arasındaki ilişkileri incelemiştir. Bu doğrultuda, değişkenler arasındaki ilişki Enders ve Jones (2016) tarafından geliştirilen Fourier VAR modeliyle incelenmiş ve etki-tepki fonksiyonları, varyans ayrıştırma sonuçları ve Granger nedensellik testi sonuçları tartışılmıştır. Elde edilen sonuçlara göre, işçi dövizleri, kamu harcamaları ve finansal küreselleşme, ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir. Bununla birlikte, ticari küreselleşmede meydana gelen bir şoka, kişi başına düşen gelirin istatistiki olarak anlamlı bir tepki vermediği bulunmuştur. Bununla birlikte, varyans ayrıştırma sonuçlarına göre, kişi başına düşen milli gelir haricindeki diğer değişkenlerin milli gelirdeki öngörü hata varyansını açıklama gücü 5 yıllık dönem boyunca oldukça düşük kalmıştır. Son olarak ise işçi dövizleri ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışmadan elde edilen ampirik bulguların politika yapıcılar tarafından göz önünde bulundurulması, ileride işçi dövizlerinin ekonomik büyümeye katkı sağlayıcı şekilde kullanılmasına sebep olabilir.

1 Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, İktisat Bölümü. msgorus@aybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7614-4567.

1. GİRİŞ

İşçi dövizleri, kısaca göçmenlerin memleketlerine gönderdikleri para olarak tanımlanabilmektedir (Akbulut Yıldız, 2020). Yurtdışında çalışan göçmenler, memleketlerindeki ailelerine ve/veya akrabalarına döviz transferi yapmaktadır. Her işçinin gerçekleştirmiş olduğu döviz transferi sınırlı miktarda olsa da nüfus bakımından kalabalık olan ülkelere menşee giren toplam döviz miktarı yüksek meblağlara ulaşabilmektedir. Ülkeye giren bu döviz miktarı, özellikle gelişmekte olan ülke ekonomilerinde hem olumlu hem de olumsuz birtakım etkiler yaratmaktadır.

Bir yandan, işçi dövizlerinin ekonomik büyümeye olan pozitif etkileri birçok araştırmacı tarafından savunulmaktadır. Francois vd.’ne (2022) göre, işçi dövizlerinin ellerine geçmesiyle birlikte yurt içindeki vatandaşlar, eğitim ve sağlık alanında daha iyi hizmetler almaktadır. Böylece, o kişilerin beşerî sermayesi artmakta ve ekonomiye daha fazla katkıda bulunmaktadırlar. Bununla birlikte, gelişmekte olan ülkelerde, aylık gelir seviyesi düşük olan ya da hiç olmayan kişilerin kredi imkanlarına ulaşmasının oldukça zor olduğu kabul edilmektedir. Zardoub ve Sboui’ye (2023) göre, işçi dövizleri, yoksul kişilerin önündeki kredi kısıtlaması engelini kaldırmaktadır. Bu kişiler, döviz gelirlerini yeni bir iş kurmada bir finansman aracı olarak kullanabilmektedirler. Bu tür gelişmeler hem ülkedeki yatırım miktarını artırmakta hem de istihdam sağlamaktadır. Ayrıca, işçi dövizleri, hanehalklarının eline geçen para miktarını artırmakta ve normal mallara olan talebi artırmaktadır (Bahadır vd., 2018). Bu da tüketim miktarının artması yoluyla ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır.

Diğer yandan, işçi dövizlerinin ekonomik büyümeyi olumsuz etkilediğine yönelik birtakım tartışmalar da bulunmaktadır. Örneğin, işçi dövizleri hanehalklarının harcanabilir gelirini yerli üretimin artış oranından daha fazla artırdığında fiyatlar genel düzeyinde bir artışa sebep olabilmektedir (Rivera ve Tullao Jr, 2020). Bununla birlikte, ülkeye yüksek miktarda işçi dövizinin girmesi durumunda, yerli para biriminin değerlenmesi ve firmaların uluslararası rekabet gücünü kaybetmesi söz konusu olabilir. Bu durumda, ülkedeki ihracat hacminde bir daralma olacaktır (Ahmed, 2010). İşçi dövizlerinin sürekli hale gelmesi ve bunun aylık gelir gibi kullanılması durumunda, yurtdışındaki vatandaşlar iş gücü arzını azaltıp, iş gücü piyasasına katılımlarını düşürebilirler (Chami vd., 2005). Bu durumda ülkedeki istihdam seviyesi azalır ve çıktı miktarı düşer. Bahadır vd.’ne (2018) göre, işçi dövizlerinin yurtdışındaki ücretli çalışanlara gitmesi durumunda, ekonomi üzerinde daraltıcı bir etkisi olmaktadır. Bu döviz akışlarının girişimcilere doğru olması durumunda ise ekonomi üzerinde olumlu bir etki yaratması beklenmektedir. Bu farkın temel sebebi olarak ücretli çalışanların tüketim mallarına olan talebi, girişimcilerin ise yatırım mallarına olan talebi artırması gösterilebilir.

Yurt dışında yaklaşık 7,5 milyon Türk vatandaşı yaşamaktadır. Bunların yaklaşık 6,5 milyonu Almanya, Fransa ve Hollanda başta olmak üzere Batı

Avrupa ülkelerinde ikamet etmektedir (Anadolu Ajansı, 2024). Bu vatandaşların Türkiye'deki aile ve akrabalarına gönderdikleri para dönem dönem ciddi miktarlara ulaşmıştır. Türkiye'ye gönderilen işçi dövizlerinin tarihsel seyri incelendiğinde, 1974 yılında nominal değerlerle 1,43 milyar Amerikan doları seviyesinde olan işçi dövizlerinin, 1998 yılına gelindiğinde, 5,36 milyar dolar düzeyine ulaşarak rekor bir seviyeye çıktığı söylenebilmektedir. 2000'li yılların hemen başında gerçekleşen ekonomik ve siyasi kriz neticesinde işçi dövizlerinde de ciddi düşüşler gözlemlenmiştir. 2003 yılına gelindiğinde, yurtdışından ülkeye gönderilen döviz miktarı 729 milyon Amerikan doları seviyesine kadar gerilemiştir. İşçi dövizleri, 2008 Ekonomik Krizine kadar bir toparlanma sürecine girmiş olsa da sonrasında krizin makroekonomik etkileriyle birlikte düşüş eğilimine girmiştir. 2023 yılına gelindiğinde, işçi dövizlerinin 868 milyon Amerikan doları seviyesinde olduğu görülmektedir (Dünya Bankası, 2024a). İşçi dövizlerinin GSYİH içindeki payı incelendiğinde ise 1974 yılında yaklaşık %4 seviyelerinde olan değer, son 20 yıllık süreçte, %0,1-%0,3 bandında dalgalandığı görülmüştür (Dünya Bankası, 2024b).

Bu çalışmanın temel amacı, 1974-2021 dönemi yıllık verileri kullanılarak, Türkiye'de işçi dövizlerinin ekonomik büyümeye olan etkisini incelemektir. Ayrıca, kamu harcamaları ve ekonomik küreselleşmenin iki temel bileşeni olan ticari küreselleşme ve finansal küreselleşme kontrol değişkenler olarak analize dahil edilmiştir. Bu amaç doğrultusunda, değişkenler arasındaki ilişki Enders ve Jones (2016) tarafından literatüre kazandırılan Fourier VAR modeliyle incelenmiş ve etki-tepki fonksiyonları, varyans ayrıştırma sonuçları ve Granger nedensellik testi sonuçları elde edilmiştir.

Çalışmanın giriş bölümünü takiben ikinci bölümünde, işçi dövizleri-ekonomik büyüme ilişkisini araştıran çalışmalarla ilgili literatür taraması yapılmıştır. Üçüncü bölümde, ilgili veri seti ve yöntem tanıtılmış, dördüncü bölümde ise analiz sonucunda elde edilen bulgular sunulmuştur. Beşinci ve son bölümde ise çalışma politika önerileriyle birlikte sonuçlandırılmıştır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

İşçi dövizleri ve makroekonomik etkileri ampirik literatürde özellikle son 10-15 yıllık dönemde popülerite kazanmıştır. Bu alanda yapılan çalışmaların özellikle gelişmekte olan ülkeler üzerine yoğunlaştığı görülmektedir. Bu çalışmada, işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisi incelenecektir ve bu bağlamda, ilgili ampirik literatür aşağıda sunulmuştur.

Bu bölümde, ekonomik büyüme-işçi dövizleri ilişkisini inceleyen ve zaman serisi analizi kullanan seçilmiş çalışmalardan faydalanılmıştır. Bu araştırmalardan, Jayaraman vd. (2009), ARDL Sınır Testi yaklaşımını kullandıkları çalışmalarında, işçi dövizlerinin Samoa'da (1981-2008) hem ekonomik büyümeye katkıda bulunduğunu hem de ekonomik büyümenin Granger nedeni olduğunu bulmuşlardır. Adenutsi (2011), Johansen eşbütünleşme yöntemini kullandığı

çalışmasında, 1987-2007 dönemi için Gana’yı incelemiş ve işçi dövizlerinin ekonomik büyümeye olumlu bir katkı yaptığı sonucuna ulaşmıştır. Siddique vd. (2012), değişkenler arasındaki Granger nedensellik ilişkisini inceledikleri çalışmalarında örneklem olarak Bangladeş, Hindistan ve Sri Lanka’nın 1976-2006 dönemi verilerini kullanmış ve işçi dövizlerinin yalnızca Bangladeş ve Sri Lanka’da ekonomik büyümeye neden olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Agbola (2013), Gana’da (1965-2008) işçi dövizlerinin ekonomik büyümeyi artırdığı sonucuna ulaşmıştır. Tam Uyarlanmış En Küçük Kareler (FMOLS) tahmincisi sonuçlarına göre, kamu harcamaları, dış ticaret açıklığı ve doğrudan yabancı yatırımlar da milli gelir seviyesine olumlu katkı yapmaktadır. Kumar (2013), 1982-2010 döneminde Guyana için yaptığı çalışmada hem kısa dönemde hem de uzun dönemde işçi dövizlerinin milli gelir seviyesi üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğunu tespit etmiştir.

Ekonomik büyüme ve işçi dövizleri arasındaki ilişkiyi araştıran çalışmalar, genellikle birden çok ülkeyi analizlerine dahil ederek panel veri yöntemlerini kullanmışlardır. Bu çalışmalardan, Arı ve Özcan (2011), 1996-2009 dönemini inceledikleri çalışmalarında, 30 ülke için işçi dövizlerinin ekonomik büyümeye olan katkısını araştırmışlardır. Sistem GMM yöntemi sonuçlarına göre, işçi dövizlerinin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir katkısının olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca, kontrol değişkenlerden kamu harcamalarının da etkisi olumlu olarak tespit edilmiş, fakat dış ticaret açıklığının istatistikî olarak herhangi bir etkisinin olmadığı bulunmuştur. Biçen (2017), 2000-2016 dönemini kapsayan çalışmasında, 29 orta gelirli ülkede işçi dövizlerinin ekonomik büyümeyi artırdığı sonucuna ulaşmıştır. Bununla birlikte, dış ticaret açıklığının da büyümeyi olumlu yönde etkileyen faktörlerden biri olduğu tespit etmiştir. Sutradhar (2020), 1977-2016 dönemi verilerini ele aldığı çalışmasında, Bangladeş, Hindistan, Pakistan ve Sri Lanka ülkelerini incelemiştir. Havuzlanmış EKK, Sabit Etkiler ve Rassal Etkiler yöntemlerini kullandığı çalışmanın sonuçları, işçi dövizlerinin ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediğini göstermektedir. Ayrıca, çalışmanın kontrol değişkenlerinden biri olan doğrudan yabancı yatırımların da büyüme üzerinde olumsuz bir etki yarattığı tespit edilmiştir. Eggoh vd. (2019), çeşitli panel veri yöntemlerini kullandıkları çalışmalarında, 2001-2013 döneminde 49 gelişmekte olan ülke ekonomisini incelemişlerdir. Panel Yumuşak Geçişli Regresyon (PSTR) yönteminden elde edilen sonuçlara göre, işçi dövizleri ve kamu harcamaları ekonomik büyümeyi sırasıyla pozitif ve negatif yönde etkilemektedir. Ur Rehman ve Hysa (2021), 6 Balkan ülkesini dahil ettikleri çalışmalarında, 2000-2017 dönemini incelemişlerdir. GMM sonuçlarına göre, işçi dövizlerinin kişi başına düşen milli geliri arttırdığı belirlenmiştir.

Türkiye’de işçi dövizlerinin iktisadi büyüme üzerindeki etkisini inceleyen sınırlı sayıda ampirik çalışma bulunmaktadır. Bu alandaki öncü çalışmalardan Karagöz (2009), 1970-2005 döneminde, Türkiye’de işçi dövizlerinin kişi başına düşen milli geliri negatif etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Tansel ve Yaşar (2010), 1964-2003 dönemi için İki Aşamalı En Küçük Kareler (2SLS) yöntemini

kullanarak yaptıkları çalışmada, işçi dövizlerinin iktisadi büyümeye pozitif bir katkı sağladığı sonucuna ulaşmıştır. Akkoyunlu ve Siliverstovs (2014) ise 1970-2000 dönemini inceledikleri çalışmada, ilgili değişkenler arasındaki nedensellik ilişkisini araştırmak için Toda-Yamamoto yaklaşımını kullanmışlardır. Elde ettikleri sonuca göre, işçi dövizleri ve gelir seviyesi arasında istatistiki olarak anlamlı herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Şakalak (2018), 1984-2017 döneminde, işçi dövizlerinin ekonomik büyümeyi azalttığı sonucuna ulaşmıştır. Buna ek olarak, iki değişken arasında herhangi bir Granger nedensellik ilişkisi bulunamamıştır. Gözünke (2019) de 1963-2018 dönemini, modeldeki yapısal kırılmalara izin veren Gregory-Hansen eşbütünleşme testiyle incelediği çalışmasında, benzer şekilde, işçi dövizlerinin Türkiye’de kişi başına düşen milli gelir büyüme oranını azalttığı sonucuna ulaşmıştır. Özyılmaz vd. (2019), 1974-2018 dönemini inceledikleri çalışmalarında, Türkiye ekonomisinde göçmen havalcelerinin, kamu harcamalarının ve dış ticaret açıklığının kişi başına düşen milli gelir üzerindeki etkisini incelemişlerdir. ARDL Sınır Testi yaklaşımına göre serilerin uzun dönemde birlikte hareket ettikleri tespit edilmiştir. Uzun dönem tahmin sonuçlarına göre, sadece dış ticaret açıklığı ekonomik büyümeyi artırmaktadır. Kısa dönem tahmin sonuçlarına göre ise göçmen havalcelerinin ve kamu harcamalarının milli gelir seviyesi üzerinde olumsuz bir etki yarattığı görülmektedir. Ari (2020), 1994-2018 dönemini kapsayan çalışmasında, işçi dövizleri ve kişi başına düşen gelirin eşbütünleşik olduğunu bulmuştur. Ayrıca, iki değişkenin birbirinin Granger nedeni olduğunu tespit etmiştir.

İlgili literatürün incelenmesi sonucunda, işçi dövizlerinin iktisadi büyümeye olan katkısını araştıran çalışmaların ortak bir sonuca varamadığı görülmüştür. Elde edilen ampirik bulgular, incelenen ülkelere, incelenen dönemlere ve uygulanan yöntemlere göre farklılıklar göstermektedir. Cazachevici vd. (2020) de 538 tahmini içeren 95 araştırmayı incelemiş, çalışmaların yaklaşık %40’ında işçi dövizlerinin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediği, %20’sinde ise negatif etkilediği sonucunu tespit etmiştir. Geriye kalan %40’lık kısımda ise ilgili değişkenler arasında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır. Bu çalışma ise sınırlı sayıda olan Türkiye üzerine yapılmış çalışmalara ampirik yönden bir yenilik getirerek istatistiki olarak daha güvenilir sonuçlar elde etmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda, Enders ve Jones (2016) tarafından geliştirilen Fourier VAR yöntemi kullanılarak modeldeki yapısal kırılmalar dikkate alınacaktır.

3. VERİ SETİ VE YÖNTEM

Bu çalışmada, 1974-2021 döneminde, Türkiye’deki ekonomik büyüme, işçi dövizleri, kamu harcamaları ve küreselleşme arasındaki ilişkisi incelenecektir. Bu amaç doğrultusunda, sırasıyla, Amerikan doları cinsinden kişi başına düşen GSYİH (2015=100) ($\ln Y$), işçi dövizlerinin GSYİH’ye oranı ($\ln R$), kamu harcamalarının GSYİH’ye oranı ($\ln G$) ve KOF ekonomik küreselleşme endeksi (Gygli vd., 2019) verilerinden faydalanılmıştır. İlk üç seri, Dünya Bankası veri tabanından, ekonomik küreselleşme endeksinin iki ana temel bileşeni olan ticari

küreselleşme endeksi (lnTG) ve finansal küreselleşme endeksi (lnFG) verileri ise KOF İsviçre Ekonomik Enstitüsünün veri tabanından alınmıştır. Bütün serilerin doğal logaritma dönüşümleri yapılmıştır.

Tablo 1. Tanımlayıcı istatistikler

Tanımlayıcı İstatistikler	lnY	lnG	lnR	lnTG	lnFG
Ortalama	8,769	2,472	-0,206	3,838	3,749
Medyan Değer	8,712	2,509	0,512	3,968	3,843
En Yüksek Değer	9,507	2,751	1,393	4,151	4,039
En Düşük Değer	8,217	2,017	-2,427	3,351	3,211
Standart Sapma	0,378	0,191	1,239	0,253	0,259
Jarque-Bera Test İstatistiği	3,379	7,212	5,996	5,280	6,922
Olasılık Değeri	0,185	0,027	0,050	0,071	0,031
Gözlem Sayısı	48	48	48	48	48

Bu çalışmada, değişkenler arasındaki ilişkiyi tespit edebilmek için Enders ve Jones (2016) tarafından geliştirilen, trigonometrik terimlerin standart VAR modeline eklenmesiyle oluşturulan Fourier VAR yöntemi kullanılacaktır. Enders ve Jones’a (2016) göre modeldeki yapısal kırılmalar doğru bir şekilde belirlenmediği takdirde etki-tepki fonksiyonlarında, varyans ayrıştırmasında ve Granger nedenselliğinde birtakım sorunlarla karşılaşabilmektedir. Fourier VAR yöntemi sayesinde elde edilen sonuçlar istatistikî olarak daha güvenli olmaktadır. Bu sebeple, çalışmanın uygulama kısmında Fourier terimleriyle genişletilmiş VAR modelinden faydalanılmıştır. Bu kapsamda, bu modele dayalı etki-tepki fonksiyonları, varyans ayrıştırma analizi ve Granger nedensellik testi sonuçları incelenecektir.

Çalışmada kullanılan Fourier terimleriyle genişletilmiş VAR modeli aşağıdaki gibi gösterilebilir:

$$Y_t = \gamma_0 + \gamma_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \gamma_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{i=1}^p \eta_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \zeta_i X_{t-i} + \varepsilon_i \quad (1)$$

$$X_t = \theta_0 + \theta_1 \sin\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \theta_2 \cos\left(\frac{2\pi kt}{T}\right) + \sum_{i=1}^p \phi_i Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \varpi_i X_{t-i} + v_t \quad (2)$$

1 ve 2 numaralı denklemlerde yer alan, p terimi, Schwarz Bilgi Kriterine (SIC) göre belirlenmiş uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir. X_t ve Y_t durağan iki seriyi gösterirken, π terimi P_i sayısını, k terimi ise uygun frekans sayısını göstermektedir. Denklemlerde yer alan t ve T terimleri sırasıyla zaman trendini ve örneklem büyüklüğünü ifade etmektedir (Enders ve Jones, 2016).

4. AMPİRİK SONUÇLAR

Çalışmada kullanılan serilerin birim kök özellikleri ADF ve PP birim kök testleriyle incelenmiştir. Hem sabitli model hem de sabit ve trendli model sonuçlarına göre bütün serilerin birinci farklarında durağan olduğu tespit edilmiştir (bkz. Tablo 2). Diğer bir ifadeyle, serilerin şoklardan etkilendiği ve şokların etkilerinin kalıcı olduğu söylenebilir.

Tablo 2. ADF ve PP birim kök testi sonuçları

Değişkenler	Sabitli Model	Sabit ve Trendli Model	Sabitli Model	Sabit ve Trendli Model
lnY	0,778	-1,828	1,277	-1,877
lnG	-1,468	-1,995	-1,726	-2,357
lnR	-0,180	-2,501	-0,336	-2,010
lnTG	-1,342	-1,568	-1,342	-1,532
lnFG	-1,992	-1,234	-1,996	-1,177
d(lnY)	-6,381***	-6,534***	-6,370***	-7,149***
d(lnG)	-5,721***	-5,645***	-5,793***	-5,722***
d(lnR)	-5,119***	-5,139***	-4,953***	-5,012***
d(lnTG)	-6,508***	-6,547***	-6,508***	-6,545***
d(lnFG)	-6,615***	-6,998***	-6,617***	-7,417***

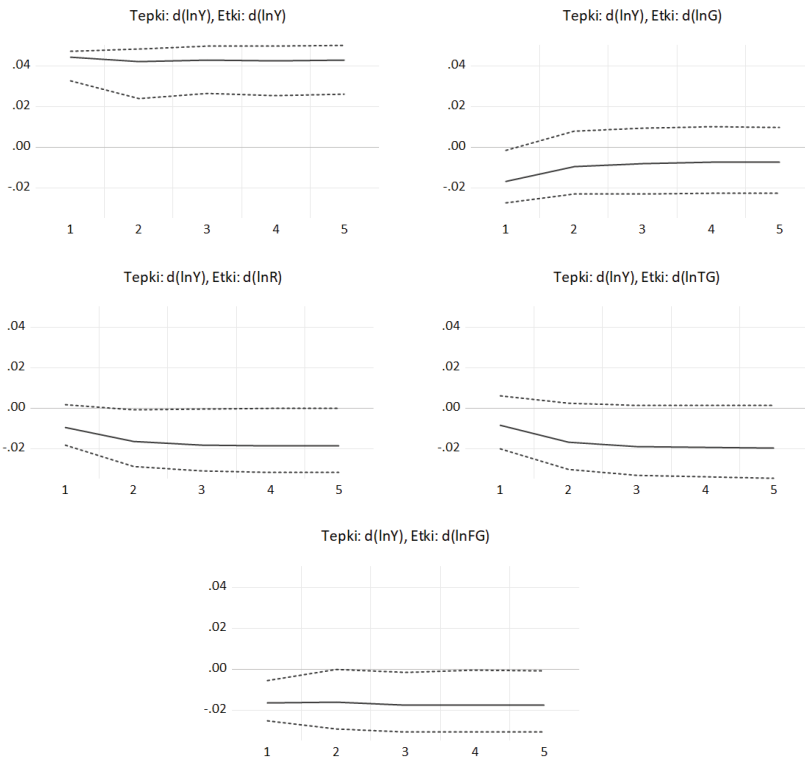
Not: d ( ) birinci fark operatörünü göstermektedir. *** terimi %1 düzeyinde istatistiki anlamlılığı ifade etmektedir.

Seriler durağanlaştırıldıktan sonra kurulan Fourier VAR modeli sonuçlarına göre elde edilen etki-tepki fonksiyonları Şekil 1'de gösterilmiştir. Kişi başına düşen gelir seviyesinde meydana gelen bir standart sapmalı şoka serinin kendisinin kümülatif olarak pozitif bir tepki verdiği görülmektedir. Gelir seviyesinin kamu harcamalarında meydana gelen bir şoka verdiği tepki ise yalnızca ilk yıl negatif ve istatistiki olarak anlamlıdır. Bunun sebebi olarak iki temel faktörün öne çıktığı söylenebilir. Bunlardan ilki, hükümetin harcamalarını vergi artışı yoluyla finanse etmesi durumudur. Vergi artışları sonucunda hanehalklarının harcanabilir gelir seviyesinde bir düşüş meydana gelmekte ve tüketimdeki düşüş vasıtasıyla milli gelir seviyesi azalmaktadır. İkinci durumda ise hükümet, harcamalarını borçlanma yoluyla finanse edebilmektedir. Bu durumda, dışlama etkisiyle yurt içi faiz oranlarında bir artış meydana gelmekte ve bu artış yatırım seviyesinde bir düşüşe neden olmaktadır. Nihayetinde, yatırımlardaki bu azalma da kişi başına düşen milli gelir seviyesinde bir düşüşe neden olmaktadır.

Bununla birlikte, işçi dövizlerindeki bir şoka gelir seviyesinin verdiği tepki de negatif olarak tespit edilmiştir. Verilen tepki ilk yıl istatistiki olarak anlamsız olmasına karşın, sonraki dönemlerde anlamlı hale gelmiştir. Bu sonucun temel sebebi olarak işçi dövizlerinin üretken alanlarda kullanılmaması gösterilebilir. Örneğin, yurtdışından gelen işçi dövizlerinin yadsınamaz bir

kısmıyla gayrimenkul alımı yapılmaktadır. İnşaat sektörünün milli gelir içindeki payı hizmetler sektörünün ve sanayi sektörünün oldukça gerisindedir. Bu sebeple, gayrimenkul alanındaki sektörel büyümenin milli gelir artışı üzerinde sınırlı bir etkisi olduğu söylenebilir. Ayrıca, ülkeye giren döviz miktarının yerli para üzerinde olumlu bir etki yarattığı ve yerli paranın göreceli olarak değer kazanmasına sebep olduğu söylenebilir. Bu durum, yurt içindeki firmaların uluslararası rekabet gücünü düşürmekte ve ülkenin ihracat hacmi üzerinde daraltıcı bir etki yaratmaktadır. İhracattaki azalış da milli gelir seviyesi üzerinde olumsuz bir etkiye sebep olmaktadır (Ahmed, 2010; Özyılmaz, 2019).

Ekonomik küreselleşmenin gelir seviyesi üzerindeki etkisi ise ticari küreselleşme ve finansal küreselleşme kanallarıyla ölçülmüştür. Kişi başına düşen gelir seviyesinin ticari küreselleşmedeki bir şoka tepkisiz kaldığı görülmüştür. Diğer yandan, finansal küreselleşmenin ise gelir seviyesini negatif olarak etkilediği görülmektedir. Rodrik ve Subramanian’ın (2009) da belirttiği gibi gelişmekte olan ülkeler, finansal küreselleşmeyle birlikte, ülkelerine daha fazla döviz miktarı çekmektedir. Bu döviz girişi yerli paranın değer kazanmasına sebep olmakta ve ticaret mallarındaki kârlılığı ve yatırım olanaklarını azaltmaktadır. Bunun sonucunda, uzun dönemli iktisadi büyüme olumsuz olarak etkilenmektedir.

Not: $d(\ )$ birinci fark operatörünü göstermektedir.

Şekil 1. Fourier VAR modeline dayalı etki-tepki fonksiyonları

Tablo 3'te kişi başına düşen milli gelir için 5 yıllık varyans ayrıştırma sonuçları gösterilmiştir. Elde edilen bulgulara göre, milli gelirin ilk dönem öngörü hata varyansı içindeki en büyük paya yine kendisinin sahip olduğu görülmektedir. Yıllar geçtikçe, bu oranın %100 seviyesinden %92,70 seviyelerine düştüğü tespit edilmiştir. Analizdeki diğer değişkenlerin öngörü hata varyansı içindeki payı ise 5 yıllık dönem boyunca oldukça düşük kalmıştır. Ticari küreselleşmenin ve finansal küreselleşmenin paylarının %1 seviyelerinde olduğu bulunmuştur. Bununla birlikte, kamu harcamaları, ikinci dönemde, milli gelir seviyesinin öngörü hata varyansının %1,34'lük kısmını açıklarken, sonraki dönemlerde bu oran ancak %3,22 seviyelerine çıkabilmiştir. Son olarak, işçi dövizlerinin öngörü hata varyansı içindeki payı ikinci yıl %1,37 iken beşinci yıla geldiğinde ancak %2,95 seviyesine çıkabilmiştir.

Tablo 3. Kişi başına düşen gelir için varyans ayrıştırma analizi sonuçları

Dönem	d(lnY)	d(lnG)	d(lnR)	d(lnTG)	d(lnFG)
1	100,000	0,000	0,000	0,000	0,000
2	96,716	1,349	1,375	0,401	0,160
3	94,739	2,281	2,166	0,681	0,133
4	93,478	2,862	2,658	0,869	0,133
5	92,701	3,226	2,956	0,984	0,132

Not: d ( ) birinci fark operatörünü göstermektedir.

Varyans ayrıştırma analizi sonuçlarını takiben, Fourier VAR modeline dayalı Granger nedensellik testi sonuçları Tablo 4'te verilmiştir. Elde edilen bulgular, işçi dövizleri ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte, yalnızca iki seri arasında nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. İlk olarak, finansal küreselleşmeden işçi dövizlerine doğru tek yönlü bir Granger nedenselliği bulunmuştur. Yani, finansal gelişmenin geçmiş değerleriyle, işçi dövizlerinin gelecekteki değerleri tahmin edilebilmektedir. Bu ilişkinin pozitif yönde olduğu varsayılabilir. Finansal ortamın daha da küreselleşmesi, sermaye hareketliliğini kolaylaştıracak ve işçi dövizlerinin ülkeye daha fazla ve zahmetsiz gelmesine olanak sağlayacaktır. İkinci olarak ise yine finansal küreselleşmenin ticari küreselleşmenin Granger nedeni olduğu tespit edilmiştir. Finansal küreselleşmeyle birlikte, ülke içindeki yatırım seviyesi değişecek ve böylelikle ülkedeki ticaret hacmi olumlu ya da olumsuz olarak etkilenebilecektir. Ülkenin ticaret hacmindeki değişim, ticari küreselleşmede de değişimlere yol açacaktır.

Tablo 4. Fourier Granger nedensellik testi sonuçları

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişkenler	Ki Kare Değeri	Olasılık Değeri
d(lnY)			
	d(lnG)	0,275	0,600
	d(lnR)	1,082	0,298
	d(lnTG)	0,396	0,529
	d(lnFG)	0,129	0,720
d(lnG)			
	d(lnY)	0,062	0,803
	d(lnR)	0,046	0,830
	d(lnTG)	1,783	0,182
	d(lnFG)	0,004	0,947
d(lnR)			
	d(lnY)	0,649	0,420
	d(lnG)	1,242	0,265
	d(lnTG)	0,163	0,687
	d(lnFG)	4,255	0,039
d(lnTG)			
	d(lnY)	0,668	0,414
	d(lnG)	0,026	0,872
	d(lnR)	0,337	0,561
	d(lnFG)	4,025	0,045
d(lnFG)			
	d(lnY)	0,834	0,361
	d(lnG)	0,027	0,869
	d(lnR)	1,369	0,242
	d(lnTG)	0,105	0,746

Not: d ( ) birinci fark operatörünü göstermektedir.

Bu çalışmadan elde edilen bulgular, literatürde Türkiye üzerine yapılmış çalışmaların sonuçlarıyla karşılaştırıldığında, Karagöz (2009), Şakalak (2018), Gözünke (2019) ve Özyılmaz vd. (2019) ile benzerlikler gösterdiği tespit edilmiştir. Kısaca, işçi dövizlerinin ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği söylenebilmektedir. Ayrıca, ampirik bulgular, nedensellik analizi uygulayan çalışmalar ile kıyaslandığında, Akkoyunlu ve Siliverstovs’un (2014) ve Şakalak’ın (2018) sonuçlarıyla paralellik göstermektedir. Bu çalışmalarda da işçi dövizleri ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamıştır.

5. SONUÇ

Bu çalışmada, 1974-2021 döneminde, Türkiye’de ekonomik büyüme, işçi dövizleri, kamu harcamaları ve ekonomik küreselleşmenin iki temel bileşeni arasında yer alan ticari küreselleşme ve finansal küreselleşme arasındaki ilişki incelenmiştir. Bu amaç doğrultusunda, değişkenler arasındaki ilişki Fourier VAR modeliyle incelenmiş ve etki-tepki fonksiyonları, varyans ayrıştırma sonuçları ve Granger nedensellik testi sonuçları elde edilmiştir.

Elde edilen ampirik bulgulara göre, işçi dövizleri, kamu harcamaları ve finansal küreselleşme, ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkiye sahiptir. Bununla birlikte, ticari küreselleşmedeki bir şoka, kişi başına düşen milli gelir seviyesinin istatistiki olarak anlamlı bir tepki vermediği tespit edilmiştir. Varyans ayrıştırma sonuçlarına göre, kişi başına düşen GSYİH haricindeki diğer değişkenlerin öngörü hata varyansını açıklama gücü 5 yıllık dönem boyunca oldukça düşük kalmıştır. Ticari küreselleşmenin ve finansal küreselleşmenin paylarının %1 seviyelerinde olduğu belirlenmiştir. Aynı zamanda, kamu harcamaları, ikinci dönemde, milli gelir seviyesinin öngörü hata varyansının %1,34’lük kısmını açıklarken, sonraki dönemlerde bu oran ancak %3,22 seviyelerine yükselmiştir. İşçi dövizlerinin öngörü hata varyansı içindeki payı ise ikinci yıl %1,37 iken beşinci yıla gelindiğinde ancak %2,95 seviyesine yükselmiştir. Son olarak, işçi dövizleri ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

Bu çalışmadan elde edilen sonuçların politika yapıcılar tarafından dikkate alınması, ileride işçi dövizlerinin ekonomik büyümeye katkı sağlayıcı şekilde kullanılmasına sebep olabilir. Bu bağlamda, politika yapıcılara düşen görevler bulunmaktadır. İşçi dövizlerinin tüketimden ziyade yatırım alanlarına yönlendirilmesi ekonomiye olumlu anlamda katkı sağlayabilir. Bununla birlikte, ülkeye sokulan paranın resmi kanallar vasıtasıyla yapılması teşvik edilmelidir. Bu sayede, ülkeye giren döviz finansal sisteme entegre hale gelmiş olur. Örneğin, Bangladeş Nakit Teşvik (Bangladesh Cash Incentive) programı, ülkeye resmi yollarla transfer edilen döviz miktarına belli bir oranda nakit desteği vermektedir (Amucdo-Dorantes ve Pozo, 2023). Teşvik miktarı ilk olarak 2019 yılının Temmuz ayında %2 ile başlamış, 2022 yılının Ocak ayında %2,5 seviyesine yükseltilmiş, nihayetinde ise 2023 yılının Ekim ayında %5 seviyesine çekilmiştir (ACE Money Transfer, 2024). Bu tür programlar sayesinde, ülkeye giren işçi dövizlerinin finansal sisteme giriş yapması sağlanmaktadır. Bu sayede, hükümet ile merkez bankası daha doğru maliye ve para politikaları uygulayabilecektir. Böylece, yerli para birinin aşırı değerlenmesi ve ihracatı olumsuz yönde etkileme ihtimalinin önüne geçilmiş olur.

Bundan sonraki çalışmalar, yine kademeli yapısal kırılmaları dikkate alan yöntemlerle, işçi dövizlerinin ekonomik büyümeyi nasıl etkilediğini sektörel bazda inceleyebilir. Böylece, işçi dövizlerinin hangi alanlarda ekonomiye olumlu ya da olumsuz yönde katkı sağladığı daha net bir şekilde gözler önüne serilebilir.

Ayrıca tek bir ülke yerine, benzer özellikleri taşıyan birden fazla gelişmekte olan ülkenin analize dahil edilmesi, gelişmekte olan ekonomiler bağlamında daha net bir sonuca ulaşılmasına sebep olabilir.

KAYNAKÇA

- ACE Money Transfer (2024). Bangladeshi government's remittance incentive program: Benefits for expats and their loved ones. <https://acemoneytransfer.com/blog/bangladeshi-government-s-remittance-incentive-program-benefits-for-expats-and-their-loved-ones>. [Erişim Tarihi: 15 Ağustos 2024].
- Adenutsi, D. E. (2011). Financial development, international migrant remittances and endogenous growth in Ghana. *Studies in Economics and Finance*, 28(1), 68-89.
- Agbola, F. W. (2013). Does human capital constrain the impact of foreign direct investment and remittances on economic growth in Ghana?. *Applied Economics*, 45(19), 2853-2862.
- Ahmed, M. S. (2010). Migrant workers remittance and economic growth: Evidence from Bangladesh. *ASA University Review*, 4(1), 1-13.
- Akbulut Yıldız, G. (2020). Gelişmekte olan ülkelerde işçi dövizlerinin finansal gelişme üzerindeki etkisi: Dinamik panel veri analizi. *Maliye Dergisi*, 178, 98-114.
- Akkoyunlu, Ş., & Siliverstovs, B. (2014). The Role of Remittances for Economic Growth: Evidence for Turkey. İçinde: *The Socio-Economic Impact of Migration Flows: Effects on Trade, Remittances, Output, and the Labour Market* (ss. 89-96). Cham: Springer International Publishing.
- Amuedo-Dorantes, C., & Pozo, S. (2023). The widespread impacts of remittance flows. *IZA World of Labor*, 97, 1-11.
- Anadolu Ajansı (2024). Yurt dışında 7,5 milyon Türk vatandaşı yaşıyor. <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/yurt-disinda-7-5-milyon-turk-vatandasi-yasiyor/3209684>, [Erişim Tarihi: 14 Ağustos 2024].
- Ari, Y. O. (2020). The impact of remittances on economic growth in developing countries: Empirical evidence from Turkey. 8th International Conference on Culture and Civilization, 21-22 Ağustos 2020, Trabzon, Türkiye.
- Arı, A., & Özcan, B. (2011). İşçi gelirleri ve ekonomik büyüme ilişkisi: Dinamik panel veri analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (38), 101-117.
- Bahadir, B., Chatterjee, S., & Lebesmuehlbacher, T. (2018). The macroeconomic consequences of remittances. *Journal of International Economics*, 111, 214-232.
- Biçen, Ö. F. (2017). İşçi dövizleri, kurumsal yapı ve büyüme. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(04), 239-264.

- Cazachevici, A., Havranek, T., & Horvath, R. (2020). Remittances and economic growth: A meta-analysis. *World Development*, 134, Makale 105021.
- Chami, R., Fullenkamp, C., & Jahjah, S. (2005). Are immigrant remittance flows a source of capital for development?. *IMF Staff Papers*, 52(1), 55-81.
- Dünya Bankası, (2024a). Personal remittances, received (current US\$). <https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.CD.DT?view=chart&locations=TR>, [Erişim Tarihi: 14 Ağustos 2024].
- Dünya Bankası, (2024b). Personal remittances, received (% of GDP). https://data.worldbank.org/indicator/BX.TRF.PWKR.DT.GD.ZS?most_recent_value_desc=true&locations=TR, [Erişim Tarihi: 14 Ağustos 2024].
- Eggoh, J., Bangake, C., & Semedo, G. (2019). Do remittances spur economic growth? Evidence from developing countries. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 28(4), 391-418.
- Enders, W., & Jones, P. (2016). Grain prices, oil prices, and multiple smooth breaks in a VAR. *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 20(4), 399-419.
- Francois, J. N., Ahmad, N., Keinsley, A., & Nti-Addae, A. (2022). Heterogeneity in the long-run remittance-output relationship: Theory and new evidence. *Economic Modelling*, 110, Makale 105793.
- Gözünke (2019). İşçi gelirlerinin Türkiye ekonomisine olan etkileri. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N., & Sturm, J. E. (2019). The KOF globalisation index–revisited. *The Review of International Organizations*, 14, 543-574.
- Jayaraman, T. K., Choong, C. K., & Kumar, R. (2009). Role of remittances in economic growth in Pacific Island countries: A study of Samoa. *Perspectives on Global Development and Technology*, 8(4), 611-627.
- Karagöz, K. (2009). Workers' remittances and economic growth: Evidence from Turkey. *Yaşar Üniversitesi E-Dergisi*, 4(13), 1891-1908.
- Kumar, R. R. (2013). Remittances and economic growth: A study of Guyana. *Economic Systems*, 37(3), 462-472.
- Özyılmaz, A., Bayraktar, Y., & Toprak, M. (2019). Göçmen havaleleri ve ekonomik büyüme ilişkisi üzerine ampirik bir çalışma: 1974-2018 Türkiye deneyimi. *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 54(4), 2038-2052.
- Rivera, J. P. R., & Tullao Jr, T. S. (2020). Investigating the link between remittances and inflation: evidence from the Philippines. *South East Asia Research*, 28(3), 301-326.

- Rodrik, D., & Subramanian, A. (2009). Why did financial globalization disappoint?. *IMF Staff Papers*, 56(1), 112-138.
- Siddique, A., Selvanathan, E. A., & Selvanathan, S. (2012). Remittances and economic growth: Empirical evidence from Bangladesh, India and Sri Lanka. *Journal of Development Studies*, 48(8), 1045-1062.
- Sutradhar, S. R. (2020). The impact of remittances on economic growth in Bangladesh, India, Pakistan and Sri Lanka. *International Journal of Economic Policy Studies*, 14(1), 275-295.
- Şakalak, A. (2018). Ekonomik büyüme ile işçi gelirleri arasındaki ilişki: Türkiye örneği (1984-2017). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Tansel, A., & Yaşar, P. (2010). Macroeconomic impact of remittances on output growth: Evidence from Turkey. *Migration Letters*, 7(2), 132-143.
- Ur Rehman, N., & Hysa, E. (2021). The effect of financial development and remittances on economic growth. *Cogent Economics & Finance*, 9(1), Makale 1932060.
- Zardoub, A., & Sboui, F. (2021). Impact of foreign direct investment, remittances and official development assistance on economic growth: Panel data approach. *PSU Research Review*, 7(2), 73-89.